

בשולי הספר

א.

שיטת המוסר של ר' ישראל.

תורת המוסר של ר' ישראל סלנטר ז"ל היא תורת האדם. חובתו של האדם בעולמו לפי תכונותיו וכחות נפשו. תורה זו היא חכמה ומקצוע שדרוש לימוד ומחקר להגיע לחכליתיה. גם בעצם קביעת "לימוד המוסר" שר' ישראל הנהיג — שהאדם קובע לעצמו שעה של חשבון הנפש, כשהוא מדבר עם עצמו ותובע מעצמו דין וחשבון על מעשיו — צפונה חכמה גדולה, האדם נעמד משאון החיים לשעה קלה ומחשב חשבוננו, וזו היא התקוה שלא יגרף עם שטף התיים הזורמים צורת לימוד זה היא הלימוד בהתפעלות ובהתלהבות כדי שהדברים יכנסו ללבו ויעשו רושם על נפשו. יחד עם זה דרש ר' ישראל ללמוד מוסר גם בעיון ולהתעמק בה. תורה זו תורת המוסר, הרחיבה ר' ישראל במחקריו ועיוניו וחיידש בה הרבה ענינים נשכחים.

מחקריו של ר' ישראל בתכונות נפש האדם מובילים לשיטה שלמה בדרך העבודה. גם דרכי לימוד תורה קבע ר' ישראל לפי קו זה של השפעת כחות הנפש של האדם. בלימוד תורה לשמה הדריך ר' ישראל את תלמידיו, ועצתו מבוססת על הבנת תכונות נפש האדם (אורי-ישראל 110), כן בענין הפלפול, וכן הם עצותיו של ר' ישראל בענין הוראה ורבנות. קו אחד מוביל ומקשר אותם, התורה והאדם לפי תכונותיו. הגדרה זו מצאנו בכתבי תלמידו הגרש"ז מקלם שכתב על רבו: "הענק הגדול אשר הגדיל לעשות לתזור ולייסד הנשכחות ולחדש כנשר שיטת האדם והתורה גם יחד".

בהאמרות והעובדות מדרכיו והנהגותיו של ר' ישראל יש צירוף של חשבון והבנה בכחות הנפש של האדם. נקח לדוגמא את הסיפור הידוע באפית מצותיו של ר' ישראל, שתלמידיו שאלו אותו: מה הם ההידורים שעליהם להדר? והוא אמר להם: השגיתו באותה האשה האלמנה בלישת הבצק שלא להכביד עליה, כי על אלמנה יש לאו מיוחד, "וכל אלמנה ויתום לא תענון". מה חידש להם ר' ישראל, וכי זהו ההידור שנתכוננו לו בשאלתם? ואיזה קשר יש לזה עם ההידורים שבאפית

מצות ? ר' ישראל התכון באמת בדבריו לאותם הדברים שאין להם קשר ישר עם ההידורים שבאפית מצות. אם האדם אינו מחשב חשבון המעשה לפני עשייתו, להקיף אותה מכל צדדיה עלול הוא לשכוח לאו מפורש ולהטפל בהידור. יש בסיפור זה משום לימוד ענין שבין אדם לחברו, אי התחשבות בזולת שלא להכביר על אחרים — וביחוד החלשים, האלמנה והיתום, שאין מי שיתבע עלבונם וזכותם, וביחוד כשהמעשה הוא מעשה מצוה, שאז האדם חושב: הלא מצוה אני עושה! ואינו רוצה להבין שבמקרה זה המצוה הופכת לעבירה. ואף יש בסיפור זה משום הכרה בתכונות נפש האדם. כשתלמידיו באו לשאול על ההידורים שבאפית המצות — הבין שלא עלה על דעתם ענין זה של האלמנה הלשה בשאלתם, ואעפ"י שלא היו חשודים בהכבדת עול על האשה האלמנה — אמר להם: השגיחו באשה האלמנה הלזו, כתשובה על שאלתם מה הם ההידורים באפית המצות, לומר להם בזה: אלו הם ההידורים של „מצה“ וכאן מקום הדקדוק וההידור.

תורת המוסר של ר' ישראל שכללית הם: תורת המדות, המתקר בכחות הנפש של האדם, החשבון ושיקול הדעת בעשייה — היא שיטת „התורה והאדם“, לא שיטה חדשה היא זו כי אם החזרת עטרה ליושנה כלשון הגרש"ז מקלם „לייסד הנשכחות“.

הגדרה זו של שיטת המוסר „התורה והאדם“ בהסברה רחבה ובהדרגת „ההתבוננות השכלית“ מצאנו בדבריו של ר' ישראל ב„תבונה“ (מאמר ל' אורי-ישראל) בין יתר דבריו, בהרחבת עניני מדות ותכונות הנפש של האדם ואלה הדברים: „שתי בחינות בעבודתו יתברך (א) לעבדו בלי התבוננות שכלית רק בתמימות לשמור זכר ה' ולהלוך בדרכיו, כשרון המדות ואהבת חסד ועפ"י בחינה זו אין מקום לגדור מצב מדרגת האדם בעבודתו יתברך (כי ע"י רוח קל מהרה תעוף ח"ו כל טוב דרכיו כי מי יעצרו). (ב) והיא העיקרית ב„התבוננות שכלית“ לפי דרכי תהלוכות העבודה ומצב תכונות האדם, לקבוע יתד נאמן אשר כל רוחות שבעולם לא יזיזו אותו ממקומו“.

הגדרה זו משמשת פנה ואבני יסוד להבנת דרך המוסר ואי הסתפקות בעבודה רגילה. בשם „התבוננות-שכלית“ קורא ר' ישראל לעבודה שהיא לפי „דרכי תהלוכות העבודה ומצב תכונות האדם“, מכאן חובת לימוד המוסר, שיהא האדם ער תמיד לחדש מעשיו ודעותיו. ר' ישראל מכנה במאמריו את גדולי המוסר בשם „חכמי המוסר“, כי המוסר חכמה היא „התבוננות שכלית“ וזהו חידושו של ר' ישראל.

ב.

עולם המוסר

עולם המוסר תואר כעולם זעוף ועצוב הנוטל מן האדם את הרגשת ההנאה שבחיים, וכאילו תורת המוסר היא שמשפיעה על האדם הלך-רוח זה. כמה מסולפת היא השקפה זו על עולם המוסר ותורת המוסר! רק מי שאינו מכיר באופן פנימי את העולם הזה, ושהוא בעצמו לא טעם חיים אלו של חיי מוסר — מסוגל לקבל השקפות כאלו. מושגים מסולפים אלה הנם תוצאה של הסתכלות שטחית בתורה זו ובעולם זה, עולם זה של המוסר הנו עולם של הרגשת חיים אמיתית, הרגשות של שמחה ורצון בעבודת האדם, יום ויום ושעה ושעה, כשהוא ממלא חובותיו בתור בן ישראל, ויתר על כן כשהוא ממלא אותם כבן תורה ונהנה מעולמו של הקב"ה.

עולם מוסר זה על כל דרישותיו מהאדם מגשימו היו ר' ישראל ותלמידיו וגדולי המוסר, שארחות חייהם מחשבותיהם דיבורם ומעשיהם היו מדודים שקולים ומחושבים קודם עשייתם, הם שלטו על מעשיהם. כל זה היה פרי עבודת המוסר, שהיא הקדשת האדם כלו בכל מעשיו ותנועותיו לעבודת ה'. אמנם היו גדולים בישראל אשר גם בלי דרך המוסר הגיעו לכך ומה הוסיפה תורת המוסר? עמד על כך ר' ישראל במכתביו והסביר את ההבדל בין העבודה הרגילה לבין העבודה שלפי דרך המוסר: „אכן בכלל נודע אם כי הגסיון יורנו להיות עובד ה' ית"ש גם במדרגה נשאה בלי לימוד המוסרי אכן ההתהפכות מרע לטוב בלי מוסרי היא כמו בקשת הראיה בלי עין והשמיעה בלי אוזן“ (מכתב י"ד „אורישראל“).

ראוי לציון מדה זו של גדולי המוסר שתמיד ראו את עצמם כתלמידים ללמוד מרבותיהם. בספר „אורישראל“ שחבר הגר"י בלזר זצ"ל, תלמידו המובהק של הגר"י סלנטר רואים את היחס בין תלמיד זה לרבו שעם גדולתו שהיה רב גאון מפורסם היה כל ימיו כסוף לרבו ללמוד ממנו ארחות חיים.

וכן תלמידו המובהק הגרש"ז מקלם זצ"ל, שדמות רבו היתה נגד עיניו בחביבות דרכיו, ובכל פעולותיו התייעץ עם רבו, וכן תלמידו

המובהק הגר"נ אמסטרדם זצ"ל וכן תלמידיהם של אלה החזיקו עצמם כתלמידים ללמוד מרבותיהם גם בזמן שהם עצמם היו כבר משפיעים. מדה זו היא פרי שיטת המוסר ששמה לה למטרה את החישוב והשיקול בכל פעולה לפני עשייתה, והלימוד והעיון בכל דבר שלא תהא עבודת האדם בהרגל ושיגרה, ולכן היו כפופים תמיד לרבותיהם בכדי שלא יגיעו לכלל טעות בהנהגותיהם.

מלבד יחידי הסגולה חכמי המוסר ותלמידיהם בדורו של ר' ישראל — המשיכו הישיבות בדרך זו. עולם הישיבות הוא עולם המוסר, שיטת חינוכם היא תורת המוסר. שיחות מוסר נאמרות ע"י המנהל הרוחני של הישיבה, שהוא המחנך שלה המכון את גידולו של בן הישיבה ובונה את עולמו הרוחני. עולם הישיבות תואר גם הוא רק מצד חיי הצער והדוחק של בן הישיבה, ולא תואר עולמו העשיר ורחב האופק של בן הישיבה בהשקפת החיים המוסרית שלו. חבל שלא נרשמו הרשמים ושיחות החולין של אורח חיים זה של תורה ומוסר בישיבות. דוקא הדברים הקטנים והטפלים האלו עשויים היו לתת לנו תמונה בהירה וברורה של עולמות אלה. עולם המוסר ועולם הישיבות.

לא נמסרו הרשמים של האוירה שמסביב לשיחת המוסר כשנאמרה בישיבה. הצפיה לשיחה, ושעת השיחה, הקשב והדריכות לשמע השיחה שלא לאבד אף מלה היוצאת מפי המנהל הרוחני, וגם שלא תעלם מהראיה אף תנועה בצורת הדיבור והדובר בשעת אמירת השיחה, והתפיסה של ההדגשה בחלק או באמרה מסוימת של השיחה או בתור מסקנה או בתור הנחה יסודית לבנין השיחה הצריכה להקנות השקפת עולם לבן הישיבה. הרבה פעמים היה מתקבל הרושם שדברים אלה הנאמרים, לא יתכן כלל להעלותם על הכתב לא ימסור את רוח השיחה, לא ימסור את האוירה ואת ההדגשה ולא יתן את ההנאה הרוחנית שבשעת השיחה בקילוח ושטף הדברים המרעננים את הלב והמוח. וכשהיית יוצא אחרי השיחה המוסרית לעולם החיים השוקקים חיי החולין — היית מרגיש את עצמך מרום מחיי חולין אלו. תוכן החיים שלך היה יותר נעלה, הסתכלותך על העולם היתה לא ביטול העולם, ולא השלמה עם הנאות העולם הזה שגם הנאות המותרות מסירות את האדם מהדרך הישרה — אלא הרגשת הנאת העולם הזה בחיים טהורים וכשרים של הנאה גשמית. כשהנאה גשמית זו מכוננת לא למלא תאותו של האדם אלא לבנין הגוף של האדם כדי שימשש כלי שרת לנפש שיוכל לעבוד את ה' בבחינת „בכל דרכיך

דעהו". ההנאה מצורת חיים זו היא הנאה המספקת לאדם עונג ומנוחה גופנית ונפשית יותר מההנאה הבהמית של מילוי התאות.

השיחה המוסרית היותר גורם להעלאת בן הישיבה, שיתעלה מעצמו. תמיד העריכו בישיבה את הפעולות שהאדם נפעל בעשייתן מעצמו בלי השפעה מלמעלה. הדגישו תמיד את דברי חז"ל שאמרו: „טובה מרדות אחת בלבו של אדם יותר ממאה מלקיות" כן בסוד מרע וכן בעשה טוב כשהאדם מתעורר בעצמו לעשות את הטוב. זכורני מעשה שקרה בעת שיחה מוסרית של הגר"ל חסמן ז"ל, מנהל רוחני של ישיבת חברון, בליל שבת בביתו, כשבאמצע השיחה נכנס איש זקן ותלמיד חכם ולא היה מקום פנוי לישיבה קם אחד התלמידים ופינה לו את מקומו. ראה זאת הגר"ל חסמן והתפעל מאד מזה, הפסיק את שיחתו שנסבה על סדר פרשת השבוע, וגלגל בדברים בנושא זה על פעולות טובות שהאדם נפעל מעצמו מבלי שיעירו לו על כך, לפנות מקום לזקן ותלמיד חכם מתוך הכרת בדבר וראה בזה פרי פעולה של תורת המוסר.

רוב שיחות המוסר היו פומביות בשביל כל בני הישיבה, ללא הבדל של גיל וסוג, אבל מקום חשוב תפס גם סוג אחר של שיחות מוסר, השיחה עם היחיד בשביל היחיד. שיחה זו שהמחנך היה משוחח עם היחיד היתה מכונת להקיף בעיותיו המיוחדות של היחיד, ועיצוב דמותו הרוחנית לפי תכונות נפשו, להתוות לו דרך בחיים. שיחה זאת היתה משאירה רושם רב על בן הישיבה. זאת היתה חדירה לעומק נפשו. עבודה זו שהיתה בעצם חורגת ממסגרת העבודה הרשמית של המנהל הרוחני בישיבה — היתה העבודה הקשה והחשובה ביותר בעבודת המחנך שראה בה קיום נפשות, כשם שאמרו חז"ל על חיי הגוף: „כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא" כן בחיי הרוח קיום נפש אחת כאילו קיים עולם מלא, ויתר על כן בקיום חיי הרוח יש לפעמים שקיום נפש אחת הוא לא „כאילו" קיים עולם מלא אלא עולם מלא ממש — בן ישיבה בעל כשרונות גדולים שמסוגל להיות גאון ולהאיר לעולם בתורתו ויראתו — אילו לא טיפחו כשרונותיו ולא עמדו על תכונת נפשו היה אבוד לעולם. לא פעם קרה שמתוך שיחות יחיד אלו הצילו את בעלי הכשרונות, שגילו נטיה לעזוב את הישיבה, והמחנך עמל וטרח לדבר על לבם ולהקנותם השקפת עולם תורנית מוסרית והם נשארו בישיבה, גדלו בתורה והאירו את העולם.

השיחות המוסריות ליחיד נתנו לבן הישיבה את האפשרות

להעלות בעיותיו בפני המחנך, למצוא בחכמתו השקולה של המחנך ובמסירותו האבהית את הפתרון ללבטיו. תורת המוסר שהקנתה השקפת עולם תורנית ונתנה תוכן חיים עשיר ונעלה, איפשרה את העבודה הרוחנית הזאת המקיפה שנתנה הרבה פירות.

התקיימו גם „ועדי־מוסר“: קבוצת תלמידים מאותו סוג איכות בתורה ויראה ומאותו גיל — שהתכנסו אצל המחנך בביתו, מזמן לזמן, לשיחות שולחן של בירור ענינים מוסריים. „ועדי־המוסר“ היו פעילים להשפעה הדדית של חבריה בתורה ובמוסר. זכורני שיחה ראשונה ב„ועד מוסר“ אצל הגר"ל חסמן ז"ל. שיחה ראשונה זו לא היתה שיחה מוסרית כפי שאנו פיללנו לשמוע. היתה זאת שיחת הכנה ולימוד, כיצד לגשת לשמיעת וקבלת מוסר. הוא הציג לנו לשם כך כמה שאלות. השאלה הראשונה היתה: לשם מה באנו אליו? ענינו באנו לשמוע מוסר. שוב שאל אותנו: מה החסרון שאתם מרגישים שלשמו באתם הנה לשמוע מוסר? אחרי כמה דקות של שתיקה והרהור אמר לנו: יש שאדם רוצה לשמוע מוסר בגלל ההנאה שהוא מפיץ מהאמרה היפה, כאדם האוהב להתקשט בנוצה יפה הנוצצה בכובעה אבל אינו מתכוון לתקן את עצמו. זה היה תוכן השיחה הראשונה. היתה זאת שיחה מאלפת, כיצד לקבל מוסר שהאדם צריך להרגיש מקודם חסרונותיו, בכדי לדעת מה לתקן ואיך לתקן. ההכנה ללימוד מוסר קובעת הרבה, מכיון שלימוד המוסר הוא ענין פנימי נפשי לא ככל הלימודים שהידיעה בהם היא העיקר.

יש שבשיחת יחיד אחת, או אף באמרה אחת, נתנו דרך חיים לבן הישיבה שרושמה ניכר וטבוע בו כל ימי חייו. עוד מצלצלים באוזני הדברים שאמר לי הסבא מסלבודקה זצ"ל כשנפרדתי מאתו בנסיעתי מהישיבה לפני החג: זכור ל„קדש שם שמים“ בכל מקום בואך! קריאה זו מלווה אותי תמיד עד היום. ועוד אמר לי בשעת הפרידה כשליווני עד המדריגות, אמור „תפלת הדרך“ בשעת הנסיעה. „לקדש שם שמים“ — ולומר „תפלת הדרך“ שני דברים רחוקים מרחק איכותי זה מזה, אבל אלו הם תפקידי המחנך — העמידה על המשמר להעיר על החובות הזמניים והתמידיים.

עולם המוסר חידש את התקופה של אלול וימים נוראים שהם מהווים בישיבה זמן למודים בפני עצמו, זמן למודים של עבודה מוסרית לקראת יום הדין שממנה נוונים כל השנה. גם בני הישיבות שיצאו לחיי אומנות, ורבנים בעיירות באו בחדש אלול להסתופף בצל הישיבה ולשאוב ממנה מזון רוחני לכל השנה. במחצית חדש אלול,

כשהימים מתקרבים ליום הדין, שוחחו בישיבה בשיחות המוסר על ה"ואני לדודי ודודי לי" שהוא ראשי תבות אל"ל ה"ודודי לי" הוא לפי ה"ואני לדודי" לפי התקרבות האדם לבורא, ובמחצית הדרך צריכים להפגש לזכות בהסייעתא דשמיא, — זה היה תוכן דבריו של המנהל הרוחני בישיבה במחצית אלול. הימים הנוראים עצמם הינם בישיבה ימים המרוממים את האדם לעליה ולשאיפות טובות. בשיחת מוסר שבראש השנה משוחחים על "חדות ה' היא מעוזכם" וכל האמור בעזרא על ראש השנה, ועל המשל הידוע בטור ש"ע על "אופיה של אומה זו" חדה ולא עצבות שוררת, חשבון נפש פנימי וחתירה לעליה ולטהרה. בראש השנה ביום משוחחים על תוכן מלכות, זכרונות ושופרות, קידוש שם שמים, ברית אבות ומסירות נפש, והאהבה המיוחדת שהקב"ה אוהב את ישראל. "בין כסה לעשור" הם ימים שמרבים בשיחות מוסר, ימי הכנה לתשובה שמחפשים אחיזה של ממש בקבלה להבא אמיתית להיטיב את המעשים ומייעצים לקבל את לימוד המוסר בתור קבלה כללית להבא, כי ע"י לימוד המוסר יבוא לידי חשבון הנפש. יום הכפורים הוא יום שכלו תפלה והפניית המחשבה לתשובה להיות ראויים לרחמים ביום הרחמים. עם הנסיעה ממחרת יום הכפורים הביתה לחג היו התלמידים לוקחים אתם מטען רוחני גדול של עבודת חרש אלול והימים הנוראים. החגים בישיבה הם ימים של התרוממות הרוח שמחה בלי גבול והתעלות הנפש, העבודה ביראה והעבודה בשמחה תוכן אחד להם עבודת ה' ית"ש בלב וההבדל ביניהם היא בצורה ובזמנו של כל אחת. עולם זה, עולם המוסר בישיבות קיים וממשיך קיומו, לגדל בני תורה, והצלחתו מובטחת לתת פירות פרי הזרע שנזרע ע"י גאון ישראל הגר"י סלנטר זצ"ל בלימוד המוסר.